

GENTENAARS IN DE KRUISVAART VAN 1464

Peter Van Keymeulen

Filips de Goede en de Bourgondische kruisvaarttraditie (1)

Nog in de 15de eeuw, in het *'Herfsttij der Middeleeuwen'* (2), hoorde bij het christelijk ridderideaal de kruistocht ter bevrijding van Jeruzalem. De opmars van de Turken in de Balkan betekende een onmiddellijke bedreiging en een uitdaging, maar Jeruzalem bleef het einddoel. Le voyage de Turquie was het middel.

Op het beroemde Feest van de Eed op de Fazant te Rijsel in 1454 legden hertog Filips de Goede van Bourgondië (1396-1467) en een deel van zijn gevolg de plechtige kruisvaardereed af. Dit betekende zowel een voortzetten van de traditie van het kruisvaartidee door de hertogen als een reactie op de vroegere nederlaag en gevangenneming van vader Jan zonder Vrees door de Turken te Nicopolis in 1396. Het was tevens een korte termijnreactie op de inname van de legendarische hoofdstad en het laatste grote bastion van het Byzantijnse keizerrijk, Constantinopel, in 1453 (3). De kruistocht was een 'religieus-ridderlijke expeditie zoals in de middeleeuwen' (4), maar anders dan in de volle middeleeuwen stonden de Turken deze keer in de weg. W. Prevenier en W. Blockmans (5) benadrukken tevens dat de hertog zo aan imagovorming als 'kampioen van het christendom' deed. De vorst kreeg door kruistochten te organiseren het statuut van een held naar het voorbeeld van Godfried van Bouillon.

Filips hield in zijn eed meer dan een slag onder de arm: zijn gezondheid diende het toe te laten; zijn suzerein, de koning van Frankrijk, diende akkoord te gaan; zijn erflanden moesten veilig zijn... Deze voorwaarden waren nooit allemaal vervuld en de hertog werd ouder... Allerlei politieke en praktische bezwaren hielden de uitvoering tegen. De koning van Frankrijk was een spelbreker in dit verhaal. Deze hechtte meer belang aan de directe politieke en militaire situatie in West-Europa, vanwege de conflicten met de Engelsen die duurden tot het feitelijk einde van de Honderdjarige Oorlog in 1453 (6). Hertog Filips besteedde daar minder aandacht aan zodat de koning van Frankrijk zijn aandacht vollediger kon richten op de Bourgondische landen (7).

De voorbereiding van de kruisvaart van 1464 (8)

Van de uitvoering van de eed kwam dan ook niet direct iets. Decennia vóór de eed was er niettemin al af en toe werk gemaakt van de voorbereiding: schepen werden gebouwd en verzameld, spionnen uitgestuurd naar de Turkse landen, piraten in Bourgondische opdracht werden naar de oostelijke Middellandse Zee en naar de Zwarte Zee gestuurd. Maar deze brachten vooral schade toe aan mogelijke Westerse bondgenoten zoals de Genuezen, meer dan aan de Turken.

Na de val van Constantinopel schoot paus Nicolaas V in actie en in een pauselijke bul riep hij op tot een nieuwe kruistocht. Hij rekende daarbij vooral op de Grote Hertog uit het Westen. Deze ging op zoek naar bondgenoten, naar medestanders. Er werden mogelijke routes aangeduid: over zee vanuit Aigues-Mortes, Nice of Marseille; over land: ofwel door Italië ofwel door Duitsland langs de Donau. De paus overleed echter en de volgende paus Calixtus III slaagde er evenmin in een daadwerkelijke kruistocht te organiseren, vooral door onwil in Italië.

Venetië (Genua ook) nam altijd al een dubbelzinnige houding aan, want het wou zijn commerciële belangen in het oosten van de Middellandse Zee niet schaden door de Turken tegen de haren in te strijken. Het wou integendeel die belangen uitbreiden, desnoods ten koste van rivalen zoals Genua.

In de jaren zestig van de vijftiende eeuw boekten de Turken verdere vooruitgang op het Griekse schiereiland en in de Balkan. De nieuwe paus Pius II organiseerde op zijn beurt kruistochtcongressen. Maar Italië bleef een politiek kluwen, Frankrijk en Duitsland reageerden lauw of nauwelijks, de hertog beloofde wel maar kwam het beloofde niet na, door politieke druk van de koning van Frankrijk en door zijn ziektecrisissen.

Het Bourgondische aandeel in de kruisvaart van 1464

In het voorjaar van 1463 zwichtte de hertog uiteindelijk voor de pauselijke druk. De hertog was al een tijd ziekelijk. Bij een nieuwe ziektecrisis was hij in een coma geraakt en men dacht op een bepaald ogenblik dat hij dood was, maar hij herstelde toch. Dat werd opgevat als een *'vingerwijzing van God'* (9). Hij begon uiteindelijk werk te maken van een uitvoering van de kruisvaart. Deze zou doorgaan in het voorjaar van 1464. De hertog of een plaatsvervanger zou de leiding nemen. Venetië zou deze keer wel meedoen. Andere Italiaanse stadstaten waren eerder weigerachtig uit vrees voor uitbreiding van het

overwicht van Venetië. De paus zelf zou tegen 1 juni 1464 inschepen in de haven van Ancona in de Marken, waar de vloot van de kruisvaarders zou verzamelen. Ook de doge van Venetië zou persoonlijk zijn vloot leiden.

Voor het Bourgondische aandeel was voorzien dat er schepen te Marseille werden klaar gehouden en te Sluis moesten schepen aangeslagen worden om er ter beschikking te blijven liggen. Een Bourgondisch leger zou door Frankrijk over de grote rivieren naar Aigues-Mortes trekken en op 1 mei in Marseille aankomen. De hertog zelf was niet enthousiast over het vooruitzicht van zeereizen (10). Een ruzie tussen vader Filips en zoon Karel van Charolais (de toekomstige hertog Karel de Stoute) strooide tijdelijk roet in de voorbereiding. Dan weer zette de koning van Frankrijk de hertog onder druk om zijn vertrek met een jaar uit te stellen. Dat gebeurde inderdaad in de herfst van 1463. “Maar om de paus niet helemaal teleur te stellen zou hij in mei een aantal schepen met tweeduizend strijders onder leiding van zijn bastaardzoon Antoon van Bourgondië sturen” (11). Van de admiraal van Vlaanderen, Simon de Lalaing, kreeg Antoon de beschikking over een aantal schepen te Sluis. En te Marseille lagen ook schepen klaar. Galeien werden bemand met roeiers en ook alle andere schepen uitgerust, bemand en bewapend.

Het aandeel van Gent in de kruisvaart van 1464

We beginnen met een citaat uit het werk van F. Vanhemelryck (2009), *Europa tegen de Turken, de kruistocht van Filips de Goede*. ‘Oorspronkelijk was gepland dat Antoon van Bourgondië en de admiraals van Bourgondië (...) eind april of in mei uit Sluis zouden vertrekken. (...) De totale bemanning bestond uit zowat tweeduizend koppen waaronder, naast galeiboeven, driehonderd Gentenaars, een contingent uit Axel en een aantal edellieden die hun sporen wilden verdienen.(...) Te Gent werd op 18 maart de kruistocht gepredikt op de Vrijdagmarkt door broeder Claeys Brugghevan, een predikheer. In de Sint-Jacobskerk ging er een processie uit. Onder kapitein Hector Hughe, alias De Costere, werd een korps van 330 mannen samengesteld en uitgerust.

De banier van de *Witte Leeu van Ghendt* werd op de Sint- Baafskerk (sic) gestoken ten teken van de *heylighe reyse*. Een Gents kroniekschrijver vermeldde fier de namen van de Gentse vrijwilligers die op 22 april en 4 mei uit de stad marcheerden in hun zwarte uitrusting met witte kruisvaarderskruisen op hun borst en de zilveren letters G’s op de rug. Ze zouden op 21 mei inschepen te Sluis. Volgens het Gentse dagboek zouden van de 330 man er maar vijf, volledig uitgeput, uit het zuiden terugkeren’ (12).

Meerdere groepjes, ook uit Duitsland, vertrokken te voet en zonder leiding naar Italië, waar de paus een leger verzamelde. De transportschepen te Ancona waren echter nog niet klaar en deze kruisvaarders werden teruggestuurd.

Het verloop van de kruisvaart

Op 21 mei vertrok de vloot uit Sluis, uitgewuifd door hertog Filips. De vloot hield halt aan de kust van Galicië om de kruisvaarders gelegenheid te geven een bedevaart naar Sint-Jacob van Compostela te doen. En op verzoek van hertogin Isabella (van Portugal, Filips echtgenote) hielp de vloot het beleg door de Moren van het Portugese Ceuta aan de kust van Noord-Afrika op te heffen. Een storm scheidde de schepen in de Middellandse Zee maar de vloot arriveerde uiteindelijk te Marseille. Verder zou Antoon van Bourgondië niet geraken (13). Het geld was op en een pestepidemie te Marseille maakte slachtoffers onder de bemanning. De berichten over de toestand van de kruisvaart in Italië die Marseille bereikten, waren ontluisterend.

Grote groepen kruisvaarders uit Duitsland, de Nederlanden, Frankrijk, Spanje en Schotland doken op in Italië en trokken naar Venetië, Rome of Ancona. De ongeschikten daaruit werden teruggestuurd. Nog altijd waren er geen schepen beschikbaar en de Venetianen voerden een tactiek van uitstel. De wanhopige en doodzieke paus begaf zich ondanks tegenadviezen op weg naar Ancona, waar hij op 19 juli aankwam om er uiterst teleurgesteld op 15 augustus te sterven.

Filips kwam op vraag van de nieuwe paus Paulus II nog eens terug op het advies van zijn raad om zijn bastaardzoon en vloot terug te roepen. Maar uiteindelijk werd de expeditie toch afgelast en de bastaard van Bourgondië was in februari 1465 terug te Brussel. Filips de Goede vertrok in de lente van 1465 zelf niet op kruisvaart zoals hij beloofd had. Het werd hem door sommigen kwalijk genomen (14).

Kroniektteksten over de Gentenaars in de kruisvaart van 1464

We bekijken nu de archiefteksten, waarop het verhaal over de Gentse deelname steunt en die door alle latere schrijvers over dat onderwerp geraadpleegd werden.

Van een eerste kroniekttekst bestaan er twee uitgaven met transcripties (15), de ene in het Dagboek van Gent en de andere in het *Dagboek der Gentsche Collatie* (16). Ze geven zoals te verwachten slechts zeer minieme verschillen

(bv. een enkele letter in de schrijfwijze van enkele namen). Het verhaal blijft hetzelfde. We vatten kort samen: (...) *zekere personen uut Ghendt trocken te Turcken waert*, richting Venetië en ze scheepten daar in onder leiding van hun kapitein Hector Hughe alias de Costere. *Ende waren de persoonen metten capiteyn voorseit*, volgt dan een lijst van 80 personen, waarvan 4 in het handschrift onderstreept staan en cursief in de tekstuittgave weergegeven werden (zie afb.). Dat zouden dan de vier (vijf met kapitein Hugo De Costere) personen zijn die terug keerden naar Gent op 8 december 1464. De kapitein bracht getuigschriften mee van de Paus, van de Doge van Venetië en van de ‘Kapitein van Overzee’ (de plaatselijke opperbevelhebber), dat hij met wel driehonderd ‘*ghezellen*’ gevochten had tegen de Turken en dat zij wel driehonderd mijlen binnengedrongen waren in het land van de ‘Moren’. Deze getuigschriften werden aan de schepenen van Gent getoond en de kruisvaardersbanier van de Witte Leeuw van Gent werd op het kruis van de Sint-Janskerk (nu Sint-Baafs) geplaatst.

In de transcriptie van een tweede kroniekttekst, het *Memorieboek van de Stad Gent*, vinden we enkele belangrijke aanvullingen (17). Volgens deze tekst vertrokken op 20 april en 4 mei wel *zeshonderd* Gentenaars onder leiding van drie kapiteins en ze scheepten in te Sluis. Door het overlijden van de Paus en een geheime overeenkomst tussen Venetië en de Turken strandde echter de kruisvaart. Maar Hector de Costere drong *met eenighe van Ghent ende andere plaetsen* binnen in het land van de Moren tot zij niet meer verder konden. *Zy vielen te cranc* en moesten naar huis terugkeren.

Latere auteurs over de Gentenaars in de kruisvaart van 1464

A. Sanderus (18) schrijft bijna twee eeuwen later dat wel *honderd en tachtig* Gentenaars (*de Bloem der Stad*) onder leiding van Hector van Cosselier (sic) naar het Heilige Land trokken met Antoni, zoon van Filips de Goede, als hoofd.

Interessanter is de inbreng van F. De Potter die meent dat er een aantal kruisboogschutters, van het gilde van Sint-Joris (*de bloem der Gentsche voetboogschutters*), deelnamen aan de kruisvaart (19). Waar hij dit gehaald heeft, staat niet vermeld. F. De Potter parafraseerde voor de rest de tekst van het Memorieboek, ook met wat eigen invulling zonder verwijzingen.

J. Haemers en B. Verbist vonden echter dat het gilde van Sint-Joris nooit officieel deelnam aan expedities van het gemeenteleger (20). Dit gaat wel over het laatste kwart van de vijftiende eeuw en deelname buiten het gildekader was

misschien wel mogelijk.

In hun standaardwerk over de Bourgondische periode hebben W. Prevenier en W. Blockmans het over *enkele tientallen* kruisvaarders die in april/mei 1464 van Gent naar Marseille trekken onder de leiding van Antoon, de bastaardzoon van Filips de Goede (21).

E. De Maesschalck heeft het in een recenter werk i.v.m. de Bourgondische hertogen over slechts een *tachtigtal* vrijwilligers uit het Gentse, die deelnamen aan de kruisvaart en over het helpen opheffen van de belegering van Ceuta door *Barbarijse* zeerovers, op vraag van hertogin Isabella, de vrouw van Filips de Goede (22).

Een Engelstalig synthesesewerk over de kruisvaarten houdt het kort, zonder details. Toen het erop aankwam, vond geen enkele monarch de situatie in eigen land veilig genoeg om elders op de Turken los te gaan en van Filips' kruistocht kwam dan ook niets terecht (23).

Onder de Gentenaars die deelnamen aan de mislukte kruisvaart, waren niet alleen gildebroeders van Sint-Joris (volgens F. De Potter), maar ook leden van de rederijderskamer Mariën Theeren. Van Bruaene identificeerde in haar prosopografie van de leden van die rederijderskamer vier personen uit de lijst van tachtig namen van het *Dagboek der Gentsche Collatie* als leden van de rederijderskamer (24). Deze mensen vervulden volgens deze studie een ambacht en van één persoon weten we dat hij na 1464 schepen van de keure geweest is. Deze identificatie schept een probleem: die vier staan als niet teruggekeerd aangeduid, maar hun overleven na 1464 is wel geattesteerd.

En nu komt de aap uit de mouw! Tussen de tachtig namen in het *Dagboek der Gentsche Collatie* staat zowaar een *Jan van Keymuelne* vermeld, waarvan ik helaas niet weet of het een verre voorvader is (zie de afb.) (25). De namen van de schaarse overlevenden werden in het handschrift onderstreept. Jan zou volgens deze aanduiding niet teruggekeerd zijn, maar dat is geen zekerheid, zoals we weten.

mēt karrynen, de welcke persoonen hadden eenen capytouyn gheheeten Hector Hughe, *alias* De Costere, ende ghyngheen to Venegien te scepe, also de zelve capitain over screef den VIII^{en} in wedemaent anno LXIII, ende waren de persoonen motten capytouyn voorseit, dese, te wetene: Michiel Van Gurgy, Pieter Sery, Zeghor Van den Bossche, Jan Everdy, Abel Van Cruicken, Lievin De Zuttere, Claeys Van Wielant, Lievin Van der Stelt, Pieter Romelius, Gillis De Mol, de duutsche Woutre, Danoel Walkier, Jan De Coene, Pauwels Stuvaert, Pieter Van Bost, Loy Lauweryn, broeder Matheeus Bernaert, broeder Lievin van Everghem, Martin Hucriblock, *Laureyns Van Poulmalo*, Willem Van der Burcht, Joos Van den Hecke, Joos Zoets, Jan De Sceppe, Vincent Van Pedem, Jan De Naeyere, Pieter Van den Doorne, Willem Gryseel, Jacop Van den Dycke, Jan Boudins, Pieter Libbe, Gillis Blomme, Jan Heynricx, *Pieter Uuter Meere*, Jan De Vyldere, Jan Van der Meere, Lodewyc Claeys, Brixes De Backere, Joos Ynghele, Jan Colins, Martin De Baertmakere, Jan De Lavelle, *Jacop Van de Loo*, Jan Van Keymuelse, Laureyns Uuten Hove, Jan De Cokere, Lievin Van Coppenhole, Meeux Myezone, Michiel De Pau, Lievin Van den Hecke, Jan De Brauwere, Gautier Van den Plassche, Jan De Ram, Heynderic Van der Straten, de langhe Gheevin, Hannin Der Kindren, *alias* De Cavaghoro, Jan De Colfmakere, Cornelis Van der Cruen, Loy De Smet, Willem van Exaerde, Jan Van den Bochaute, Jan De Keysero, Perteche Van den Kerchove, Jan Van der Kene, Jan van Gavere, Pieter Vitse, Jan De Bytere, Jan Van den Boguerde, Ghyselbrecht Libbe, Jan Verman, Jan Van Everghem, *Jacop De Cleerck*, Jan Van den Schuere, Jan Van Gansbeko, Colyn Van den Velde, Gillis van Vaernewyck, Lievin Van der Guchte, Stevin Van der Naect, Pieter Wouters; ende quamen som die onderstreept zyn weder te Ghendt up Onser Vrouwen dach, den achsten dach van decembre anno LXIII; ende de voorseve capytain brocht met hem

Fragment uit de uitgave van Victor Fris, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, Gent, 1904, deel II, p. 197

Noten

1. Tot en met het hoofdstukje over het verloop van de kruisvaart volgen we vooral Vanhemelryck, F. (2009), *Europa tegen de Turken, de kruistocht van Filips de Goede*, Leuven.
2. Huizinga, J. (1919), *Herfstij der Middeleeuwen, Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Groningen. Citaat uit de 12de uitg. 1972, p. 90-91: 'Daar was één groot politiek streven, dat onverbreekelijk verbonden was aan het ridderideaal: de kruistocht, Jeruzalem! Want Jeruzalem, zo heette nog altijd de gedachte, die als hoogste politieke idee alle vorsten van Europa voor ogen stond, en hen voor en na tot handelen dreef. Er was hier een zonderling contrast tussen het reële politieke belang en de politieke idee. Er bestond voor de Christenheid der veertiende en vijftiende eeuw een Oosterse kwestie van de uiterste urgentie: het afweren van de Turken (...). Op de Balkan lag het gevaar. Doch Europa's eerste en noodzakelijkste staatkunde kon zich nog niet losmaken van de kruistochtidee. Zij kon de Turkse kwestie slechts zien als een onder-

deel van de grote heilige taak, waarin de voorvaderen waren te kort geschoten: de bevrijding van Jeruzalem. Bij deze gedachte nu stond het ridderlijk ideaal op de voorgrond; hier kon en moest het een bijzonder nadrukkelijke werking uitoefenen. Immers het godsdienstig gehalte van het ridderideaal vond hier zijn hoogste belofte, en de bevrijding van Jeruzalem kon niet anders zijn dan heilig, edel ridderwerk.'

3. 1453 betekende nog meer voor de hertog. De vrede van Gavere had de opstandige Gentenaars onderworpen.
4. Vanhemelryck, F. (2009), p. 155.
5. Prevenier, W. en Blockmans, W. (1953), *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, p. 233-234.
6. Vanhemelryck, F. (2009), p. 39: 'De aanslepende vijandschap tussen Engeland en Frankrijk zou een permanente hinderpaal vormen voor een gecoördineerde kruistocht in Europa'.
7. De Maesschalck, E. (2008), *De Bourgondische vorsten 1315-1530*, Leuven, p. 152: het feitelijk einde van de oorlog door de inname van Bordeaux door de Fransen in 1453 waardoor de Engelsen geen territoria meer bezaten in Frankrijk
8. Minder bekend dan het plan voor deze kruisvaart tegen de Turken is het evenmin uitgevoerd project van de hertog voor een kruisvaart tegen de Hussieten in 1428/1429. Prevenier, W., en Blockmans, W. (1953), p. 233-234.
9. Vanhemelryck, F. (2009), p. 220.
10. Vanhemelryck, F. (2009), p. 234.
11. Vanhemelryck, F. (2009), p. 238.
12. Vanhemelryck, F. (2009), p. 240-241. De vermelde aantallen Gentenaars zijn niet terug te vinden in de kroniektteksten; in het Memorieboek gaat het om "zes hondert vrome knechten"; er is wel het getal van driehonderd als 'ghezellen' uit Gent en uit andere plaatsen, die binnendrongen in het land van de Moren.
13. Vanhemelryck, F. (2009), p. 242.
14. Viaene, A. (1961), De laatste kruisvaarders van Vlaanderen 1464. In: Biekorf, 62, p. 65-70. Dit artikel en twee artikels door R. Degryse in de Marine Academie Mededelingen werden door F. Vanhemelryck gebruikt.
15. Fris, V., uitg. (1904), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, Deel II, p. 196-197. Schayes, A., uitg. (1841), *Dagboek der Gentsche Collatie*, Gent, p. 445-447.
16. Hierna volgt de tekst uit Fris, V. (1904), p. 196-197. 'Broeder Claeys Bruggheman, Jacopyn te Ghendt, predicte up de Vrindachmaerct, te Ghendt, 't sondaechs voor Pallemsondach, den XVIIIen dach van maerte anno LXIII, naer 't inhauden van de bulle 's paus van Roome, van den ghemeener cruusvaert, ende processie generale was doe te dier causen 't Sente Jacops, ende van doe voort begonst de zelve cruusvaert, zo dat zekere personen uut Ghendt trocken te Turcken waert, te Venegien waert, voorsien van wapenen ende engienen van orloghen, (volgt een lijstje met wapentuig) ende met karrynen, de welcke persooen hadden eenen capyteyn gheheeten Hector Hughe, alias De Costere, ende ghyngen te Venegien te scepe, alzo de zelve capitain over screef den VIIIen in wedemaent anno LXII-II, ende waren de persooen metten capiteyn voorseit, dese, te wetene: (volgt een lijst met 80 namen – inbegrepen een alias - waarvan vier cursief in de tekst, zie afb.); ende quamen som die onderstreept zyn weder te Ghendt, up Onser Vrouwen dach, den achtsen dach van decembre anno LXIII; ende de voorscreve capytain brocht met hem lettren van certifica-

tien van den Paus ende van den hertoghe van Venegen ende van den capyteyn van Overzee, dat hy wel met IIIc zynen ghezellen hadden gevochten up de Turcken, vele van dien versleghen, steden ende casteelen ghewonnen, wel IIIc mylen in 't landt van den Moren, de welcke certificatie hy toochde scepenen van Ghendt, ende brochte zyn baniere van de Witten Leeu van Ghendt, die stack voor 't cruce 't Sente Jans.'

17. Vander Meersch, P-C., uitg. (1852-1861), *Memorieboek der Stad Ghent*, Gent, Deel 1, p. 261-262. 'Item, in dit jaer (1463) track Mer Antonis den grooten bastaert naer Turckyen, uten name van hertoghen Philips, zynen vadere, met vele vrome mannen van wapenen, bet dan xiiij dusent sterck met den paus Pyus den ijen, in het sesde jaer van zynen pausscepe, ende daer trac mede Mer Simon de Lalaen, Mer Philips zijn zone, rudders ende edelen, uut Ghendt trocken omtrent zes hondert vrome kneecten, den xx van Aprille, ende den iiij van Meye, wel gheabelgiert: elc hadde een swarte jorneye met eenen roeden cruusse up de slincke borst, een selveren G vooren ende achter gheborduert, in teekene dat zy van Ghent waren, ende hadden iij capiteynen: Hector de Costere, Jan de Boot, ende Arent. ....Zy trocken ter Sluus te scipe met xij galeyden ende veel andere scepen wel gheladen van alle victuaelge, maer de reyse en vulquam niet; de paus overleet op dwatere, ende bleef inde stede Ancoengien (Ancône); de Venecianen ontvielen den Paus ende maecten secretelic metten Turck contract, verbant ende bestant, zoo dat elc 't huuswaert track van danen hy commen was, zonder Hector de Costere, capitein van Ghent, die trac met eenighe van Ghent ende andere plaetsen overe in 't lant van de Mooren, daer hy casteelen ende huusen afwerpemde was, de heydenen dootslaende; maer zy vielen te cranc, zy moesten naer huus vlieden.'
18. Sanderus, A. (1641-1644/1735), *Verheerlijkt Vlaandre*, heruitgave Antwerpen 2007 Deel I, p. 131.
19. De Potter, F. (1883 e.v.), *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Deel 2, p. 114-115.
20. Haemers, J. en Verbist, B. (2008), Het Gents gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, een politieke, financiële en militaire analyse van de stadsmilitie. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXX, p. 309-310.
21. Prevenier, W. en Blockmans, W. (1985), *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, p. 380.
22. De Maesschalck, E. (2008), p. 153. 'Het duurde allemaal veel te lang en uiteindelijk vond de hertog dat hij te oud was geworden voor dergelijke ondernemingen en stuurde hij zijn bastaardzonen Antoon en Boudewijn op weg. Ze vertrokken vanuit de haven van Sluis, samen met Bourgondisch troepen en zowat tachtig Gentse vrijwilligers. Toen was het al 1464, tien jaar na de eed op de Gouden fazant. Eenmaal in Marseille vernamen de leiders van de kruistocht dat de paus was overleden en kregen ze bevel halt te houden. Op vraag van hertogin Isabella werden ze dan ingezet om het Portugese Ceuta, tegenover Gibraltar, te bevrijden van een beleg door Barbarijse zeerovers. Meer zou de grootscheeps aangevatte kruistocht niet opleveren.'
23. Madden Th. F., red. (2008), *Kruisvaarders*, Librero, Kerkdriel, p.189. Vert. van *Crusades: The Illustrated History*, London 2004.
24. Van Bruaene, A.L. (2006), De gildenbroeders en gildenzusters van Mariën Theeren. Een prosopografie op basis van de oudst overgeleverde ledenlijst van een rederijkerskamer (Gent, 1478-1484). In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Deel LX, p. 153-246. Het zijn Jan de Brauwere, Pieter Libbe, Jan vander Meere (in haar onderzoek twee homoniemen) en Lievin tSuttere (Lievin de Zuttere).
25. Fris, V., uitg., (1904), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470*, Deel II, p. 197.